

ИНДУСТРИЈА ВРБАСКЕ БАНОВИНЕ

Апстракт: Општа привредна, културна и просвјетна заосталост била је карактеристика простора на коме је 1929. године формирана Врбаска бановина. У том погледу, изузетак није била ни индустријска производња, која је на том простору започела још у периоду аустроугарске окупације, али је све до стварања прве заједничке државе Јужних Словена остала на веома ниском нивоу. Иако је тај простор имао све природне предуслове за успјешан развој индустрије, а посебно прераде дрвета, Врбаска бановина је, и поред тога, спадала међу најслабије индустријски развијене области Краљевине Југославије.

Кључне ријечи: *Краљевина Југославија, Врбаска бановина, индустрија*

Истраживање индустрије Краљевине Југославије у цјелини или њених појединих управних подручја, пред истраживача поставља низ конкретних проблема. Прије свега, то се односи на несигурност и контрадикторност статистичких података, што је, у највећој мјери, било посљедица недефинисаног појма индустријских погона. У годинама после Првог свјетског рата, као индустријски погон рачунало се постројење које има одређени број радника или одређену снагу погонског агрегата. Међутим, ти критеријуми нису увијек били поштовани, што је неминовно доводило до збрке и нетачних статистичких података. То стање покушало се промијенити Законом о радњама, од 5. новембра 1931. године, чији је 32. члан прописивао шта се подразумијева под појмом индустријске (фабричке) радње, али до те мјере уопштено и неодређено, да је у надлежности банова остало да сваки за своје подручје прецизније дефинишу појам индустрије. Пошто банови у највећем броју случајева то нису урадили, тако је појам индустрије и даље остао неодређен. То је на крају омогућило и самим власницима фабрика да своје погоне могу по слободној вољи регистровати у регистар индустријских погона или у регистар занатских радњи, што је доводило до још веће збрке. Посебан проблем при прецизнијем регистровању броја индустријских предузећа био је тај што границу између занатства и индустрије некада није било могуће ни прецизно одредити, јер су постојали појмови индустријска радња у занатском обиму или занатска радња индустријског карактера.¹

---

* mdraga@teol.net

¹ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд 1941, 7.

Колико су велику препреку за истраживаче представљали наведени проблеми око самог дефинисања појма индустрије, види се и на примјеру Врбаске бановине, за коју различити аутори и статистичке публикације наводе сасвим контрадикторне податке о броју индустријских погона на њеној територији, у вријеме њеног стварања. Тако, на примјер, М. Нишкановић, не наводећи изворе, тврди да је 1929. године у Врбаској бановини било 51 индустријско предузеће.² За разлику од њега, Стеван Куколеча, који се иначе сматра највећим ауторитетом када је у питању истраживање индустрије у међуратном периоду, тврди да је крајем 1928. године на простору који је обухватила Врбаска бановина било 72 индустријска погона.³ Супротно њима, званична статистика Краљевине Југославије, то јест, *Статистички годишњак* за 1930. годину, наводи на простору Врбаске бановине чак 91 индустријско предузеће и то само у пет главних индустријских грана (шумска и дрвна, рударска, алкохола и пића, прехранбена и текстилна).⁴ Још већу забуну изазива Алманах Краљевине Југославије из 1932. године, који је у срезовима Врбаске бановине побројао преко 150 индустријских погона и то без рудника и воћних расадника, који су у Алманаху такође навођени као индустријски погони.⁵

Увиђајући све недостатке и проблеме које ствара непостојање прецизне статистике индустријских погона и сами индустријалци су на једној конференцији, новембра мјесеца 1931. године, замолили краљевску владу да организује попис индустријских погона и изради статистику индустрије Краљевине Југославије. Управо у то вријеме објављен је и Закон о земаљској одбрани, који је, између осталог, предвиђао и систематску припрему индустрије за мобилизацију и снабдијевање војске и становништва у случају рата. На тај начин дат је правни основ за прикупљање прецизнијих статистичких података о индустрији, а тај посао повјерен је Инспекцији земаљске одбране, док је посао око обраде података и израде статистике повјерен Министарству трговине и индустрије. Тако су, пуних 15 година након завршетка Првог свјетског рата, створени адекватни услови да 1934. године започне први прави попис индустријских погона у Краљевини Југославији.

---

² Мирослав Нишкановић, *Градска привреда у Врбаској бановини у време Светислава – Тисе Милосављевића*, у: Светислав Тиса Милосављевић, *Зборник радова са Округлог стола одржаног у Бањој Луци 16. октобра 2004. године*, Бања Лука 2006, 129.

³ Stevan M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, 80.

⁴ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1930. годину*, Београд 1933, 128–129. Од наведеног броја индустријских предузећа највише је отпало на шумску и дрвну индустрију, њих 49, рударску 4, алкохола и пића 8, прехранбену 27 и текстилну 3.

⁵ *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, Београд 1932, 405–415.

Тај посао је потрајао неколико година, а први материјали предати су од стране Инспекције земаљске одбране Министарству трговине и индустрије половином 1936. године, а посао је коначно завршен 1938. године, када је статистичка служба Министарства трговине и индустрије могла да започне израду званичне статистике индустрије Краљевине Југославије. Међутим, како до тада законски и даље није било прецизно регулисано шта се све има сматрати индустријским погоном, а шта занатском радњом, служба за статистику Министарства трговине и индустрије израдила је властите критеријуме и озваничила их 29. јула 1938. године у *Службеним новинама* Краљевине Југославије. Примјера ради, за дрвну индустрију, иначе тада најважнију индустријску грану Врбаске бановине, критеријуми по којима се неки фабрички погон могао сматрати индустријским, били су сљедећи:

1. Стругаре које располажу најмање једним брзоходним или пуним гатером чије су димензије најмање 650/600mm.
2. Фабрике намјештаја, столарије и слично, које имају машински погон од најмање 20 КС и имају било 4 разне обичне столарске машине, било 1 или више комбинованих машина, способних да потпуно замијене обичне машине и које запошљавају најмање 15 радника.
3. Фабрике за осталу механичку обраду дрвета, израду канцеларијског и школског прибора, колица, штапова, ролетни и слично, да имају машински погон од најмање 20 КС и запошљавају најмање 15 радника.
4. Индустрија за импрегнирање дрвета, према разграничењу на основу члана 32 Закона о радњама.⁶

Овакви и слични критеријуми били су постављени и за све остале индустријске гране. Треба још нагласити да у надлежност Министарства трговине и индустрије нису спадали индустријски погони везани за рударство, те предузећа која су била у надлежности Министарства саобраћаја и Министарства војске и морнарице. На тај начин, коначно је тек крајем 1938. године дата, барем приближно, тачна слика индустријских погона Краљевине Југославије, то јест, да је на дан 31. децембра 1938. године у Краљевини Југославији радило 2940 индустријских предузећа са 4257 фабрика.⁷

---

⁶ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, 7.*

⁷ Исто, 8. Статистички подаци које је на овај начин прикупила Инспекција земаљске одбране, а обрадила и публиковала статистичка служба Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, сматраће се у овом раду као најрелевантнији подаци о индустрији Врбаске бановине, као и разматрања др Стевана

Када је, Законом о називу и подјели Краљевине Југославије на управна подручја, који је донесен 3. октобра 1929. године, створена Врбаска бановина, на простору од 20.436 квадратних километара, колико је она обухватала, индустрија је била, можемо слободно рећи, тек у повоју. Осим неколико крупнијих предузећа, углавном се радило о малим индустријским погонима, који су запошљавали јако мали број радника, а поред тога, таква индустрија, осим неколико изузетака, није била у стању да издржи тржишну утакмицу са великим индустријским предузећима у земљи и иностранству. Поред тога, то су, у највећем броју случајева, били индустријски погони настали још у периоду аустроугарске окупације, а њихов размјештај зависио је углавном од извора сировине и саобраћајне мреже, па се тако дешавало да један број срезова Врбаске бановине (Котор Варош, Маглај, Грачаница, Мркоњић Град, Сански Мост, Босански Петровац и Цазин) уопште немају никакве индустрије.⁸ Из званичне статистике индустрије Краљевине Југославије види се да су од укупно 89 индустријских предузећа која су основана од 1878. до краја 1938. године, на подручју које је обухватила Врбаска бановина, њих чак 44 подигнута до 1918. године, док је у периоду од 1918. до 1941. године, значи за више од 20 година, у Врбаској бановини покренуто свега 35 нових индустријских погона, док за њих 10 нема података о години оснивања.⁹ Крајем 1928. године, Врбаска бановина је, према броју индустријских погона, учествовала у укупној индустрији Краљевине Југославије са само 2,19%, а лошије стање једино је било у Зетској бановини, у којој је тада било свега 1,30% свих фабрика у држави.¹⁰ Крајем те 1928. године индустрија Врбаске бановине располагала је укупно са 9.483 радна мјеста.¹¹ Енергични и предузимљиви Светислав Тиса Милосављевић, први бан Врбаске бановине, учинио је енормне напоре на свеукупном привредном, културном и просвјетном уздицању повјерене му бановине. Међутим, његови домети на пољу индустријализације били су ограничени самом чињеницом да је индустрија у условима капитализма углавном била ствар приватне предузимљивости, те да је власт на свим нивоима ту могла играти у већој мјери само регулаторну улогу. Осим тога, ингеренције банске власти се нису протезале на оне индустријске погоне који су били у власништву државе или под директном управом државних монопола. На тај начин, предузимљивом

Куколече која су, такође, базирана на подацима Министарства трговине и индустрије и истовјетним критеријумима за одређивање границе између индустријског и занатског погона.

⁸ Перко Војиновић, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, Бањалука 1997, 46.

⁹ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 72.

¹⁰ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 80.

¹¹ Исто, 112.

бану Милосављевићу, руке су на овом пољу биле скоро сасвим везане. Његова иницијатива могла је бити испољена само на пољу занатства и то давањем позајмица занатлијама, помагањем узорних радионица занатског задругарства и удружења за образовање, шегртских вечерњих течајева и других курсева, као и развојем и осавремењивањем занатских школа.¹² Наравно, не треба заборавити да је и саобраћајна мрежа важан фактор за развој индустрије неког подручја, а бан Милосављевић је и на том пољу учинио доста напора.

Могло би се рећи да је период од 1929. до 1933. године био једини период каквог-таквог успона индустријске производње у Врбаској бановини, јер је до краја 1933. године број индустријских предузећа у овој бановини нарастао на 83, што, на први поглед, несумњиво представља значајно побољшање за само четири године, и то у условима велике економске кризе. Према званичним подацима Министарства трговине и индустрије и према критеријумима које су они прописали, у току 1929. године основано је само 1 ново индустријско предузеће на простору Врбаске бановине, док је наредне, 1930. године, основано нових 6 индустријских погона. Наредне двије године основано је по једно и 1933. године 2 нова индустријска погона.¹³ Међутим, не треба заборавити да је управо период од 1929. до 1933. године био период велике свјетске економске кризе, која се неминовно морала негативно одразити на индустрију Краљевине Југославије, посебно оних предузећа која су своје производе извозила на инострано тржиште, што је био случај са индустријом дрвета. Тако, на примјер, у Врбаској бановини, октобра мјесеца 1932. године, нису радиле пилане у Теслићу, Дрвару, Оштрељу, Приједору и Бањалуци.¹⁴ Исто тако, у поређењу са осталим дијеловима Краљевине Југославије, долазимо до закључка да слика индустријских погона Врбаске

¹² Светислав Т. Милосављевић, *Сусрети са краљем*, Бања Лука 1996, 129.

¹³ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 63. У смислу оснивања нових индустријских предузећа, не изгледају нимало увјерљиво подаци које даје М. Нишкановић, такође не наводећи извор, а према којима су на простору Врбаске бановине 1930. године основана чак 22 нова индустријска предузећа, 1931. још 12, затим у току 1932. године још 4, што значи да је у Врбаској бановини крајем 1932. године било 89 индустријских предузећа, са, помало невјероватних, 40.000 радника (М. Нишкановић, *Градска привреда у Врбаској бановини у време Светислава – Тисе Милосављевића*, 129). Овдје се вјероватно ради о различитим критеријумима за одређивање појма индустријских погона, који су очигледно сасвим различити од критеријума које је прописало Министарство трговине и индустрије, али посебно проблематично изгледа појам „индустријско предузеће“ што имплицира да аутор не говори о фабрикама већ о новоснованим предузећима или фирмама које су у појединим случајевима могле имати и имале по неколико индустријских погона.

¹⁴ Драгиша Д. Васић, *Дрвопрерађивачка индустрија у Теслићу од 1896. до 1941. године*, у: *Споменица академику Здравку Антонићу*, Бања Лука 2012, 274.

бановине из 1933. године изгледа прилично лоше. Тако, на примјер, ако узмемо у обзир податак да је само 2,17% свих фабрика Краљевине Југославије, те 1933. године, отпадало на Врбаску бановину, онда видимо да се учешће ове бановине у укупном броју фабрика у читавој држави у односу на 1928. годину (2,19%) није повећало већ смањило. Тек тада нам постаје и јасно колико је индустријска производња Врбаске бановине представљала миноран чинилац у привредном животу Краљевине Југославије, али и то колико су друга управна подручја брже напредовала у индустријализацији у односу на ову бановину. Што је још горе, у укупном броју занатских радњи у Краљевини Југославији, Врбаска бановина је учествовала само са 3,15%.¹⁵ Осим наведених података, треба имати у виду и то да значајно повећање броја индустријских погона, које 1933. године износи 12,5% у односу на 1929. годину, мјерено према стању из 1938. године, није пратило адекватно повећање погонске снаге, које за наведени период износи само 1,95%. Исто тако, повећање броја индустријских погона у наведеном проценту, пратило је повећање броја радних мјеста само са 4,93%.¹⁶ Овдје треба нагласити да број радних мјеста не значи и стварни број радника, јер су у недостатку прецизнијих статистичких података, истраживачи и статистичари прибјегавали необичном рјешењу, то јест, умјесто стварног броја радника давали су податке о броју радних мјеста, а то је у ствари „максималан број радника који може да се упосли у индустрији при пуном искоришћењу капацитета машина радилица.“¹⁷ Дакле, са својих 10.042 радна мјеста, колико их је регистровано 1933. године, Врбаска бановина је у укупном броју радних мјеста Краљевине Југославије учествовала само са 3,24%, што према стању с краја 1928. године (3,40%) представља смањење, а не повећање учешћа на нивоу државе. Иако су, према овом параметру, иза Врбаске бановине 1933. године заостајале Зетска, Вардарска и Приморска бановина, ипак треба рећи да су све оне у том четворогодишњем периоду забиљежиле повећање, а не смањење процентуалног учешћа броја радних мјеста у укупном радништву Краљевине Југославије, као што је био случај са Врбаском бановином. То нам још једном потврђује да је Врбаска бановина била област са најспоријим индустријским развојем у Краљевини Југославији. Исто тако, поређења ради, навешћемо само да је Зетска бановина, која је уз Врбаску словила за најслабије индустријски развијену, имала у истом периоду повећање броја индустријских погона за 16,44%, али је овај проценат пратило и адекватно

---

¹⁵ Љубодраг Димић, *Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929-1934*, у: Светислав Тиса Милосављевић, *Зборник радова са Округлог стола одржаног у Бањој Луци* 16. октобра 2004. године, Бања Лука 2006, 155.

¹⁶ S. Kukoleća, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 159.

¹⁷ Исто, 96.

повећање погонске снаге у износу од 11,70%, као и повећање броја индустријских радних мјеста у проценту од 11,96%.¹⁸

Подаци за период од 1934. до 1938. године несумњиво показују да се привредна депресија, посебно криза дрвне индустрије, у значајној мјери одражавала и на индустрију Врбаске бановине, јер у том периоду имамо повећање индустријских капацитета само за 5,67%, што је упола мање у односу на период од 1929. до 1933. године. Колика је била криза индустрије могу да посвједоче и подаци о оснивању нових индустријских погона у том периоду. Тако 1934. године у Врбаској бановини није основан ниједан нови индустријски погон, 1935. основана су три, 1936. ниједан, 1937. два и 1938. године ниједан.¹⁹ У истом том периоду, повећање погонске снаге износило је само 1,05%, што сасвим одговара овом значајно умањеном порасту индустријских погона.²⁰ Међутим, збуњујући податак представља значајно повећање броја индустријских радних мјеста у наведеном периоду, које износи читавих 11,33% (11.425 радних мјеста) и никако није у складу са овако малим повећањем индустријских погона нити њихове премале погонске снаге. Објашњење за овај очигледан диспарат, стручњаци су још тада тражили у структури новоподигнуте индустрије, гдје су превагу односила предузећа малог капацитета, то јест, већи број радника распоређених на прилично малу погонску снагу. Таква су, на примјер, била предузећа хемијске индустрије или електричне централе малог капацитета, саграђене у оквиру неке друге индустријске гране. Илустративан примјер за овај диспарат, који је мање-више био карактеристичан за цијелу Краљевину, представља податак да у наведеном периоду у читавој земљи није подигнута ниједна хидроцентрала већег капацитета нити калорична централа намијењена индустријским потребама. Слична ситуација је и са осталим индустријским гранама, што објашњава ову огромну разлику између погонске снаге новоподигнутих индустријских погона и броја радника који су их опслуживали.

Да је индустријска производња у Врбаској бановини у посматраном периоду више стагнирала него што је напредовала, убједљиво показују и подаци из 1938. године, када је у Врбаској бановини регистровано укупно 88 погона.²¹ Од тог броја, највише индустријских погона отпадало је на прераду дрвета (27), затим на електричне централе (24) те на прехрамбену индустрију (10).²² Међутим, опет у поређењу са другим бановинама, видимо

---

¹⁸ Исто, 159.

¹⁹ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 63.

²⁰ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 165.

²¹ Исто, 63; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину*, Београд 1941. године, 183;

²² S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 63.

да су ријетке индустријске гране у којима је Врбаска бановина, према броју индустријских погона, играла значајнију улогу у индустрији Краљевине Југославије. На примјер, у прехранбеној индустрији Краљевине Југославије, 1938. године, Врбаска бановина је, према броју погона, учествовала са 1%, у текстилној 0,93%, индустрији коже 1,72%, дрвној индустрији 4,74%, хемијској 2,07% и тако даље.²³ Ову статистику донекле поправља индустрија дувана, јер је у Бањој Луци била једна од укупно пет фабрика дувана на простору Краљевине Југославије, као и индустрија минералних уља и дестилације дрвета, гдје Врбаска бановина, по броју погона, учествује у проценту од 23,08% на нивоу читаве Краљевине Југославије. Укупно учешће индустрије Врбаске бановине у индустрији Краљевине Југославије, према броју фабрика, износило је те 1938. године 2,23%.²⁴ То је било мало повећање у односу на 1933. годину, али и још један показатељ да је Врбаска бановина најспорије напредовала у односу на све остале бановине, када је у питању развој индустрије.

Према подацима из 1938. године, истина непотпуним, јер све фабрике нису послале податке, индустрија Врбаске бановине располагала је са укупно 11.425 радних мјеста, што је чинило само 3,44% од укупног броја радних мјеста у Краљевини Југославији.²⁵ Када је у питању распоред радних мјеста по индустријским гранама, највише их је било у дрвној индустрији (4836), затим у индустрији минералних уља и дестилацији дрвета (2169), преради метала (1128) и хемијској индустрији (1026).²⁶ Када је ријеч о радним мјестима, треба још једном нагласити да је овдје дат само број могућих радних мјеста, а не стварни број радника, тако да није познат тачан број ни осигураних радника, а поготово сезонских и неосигураних радника, који су повремено или стално били ангажовани у индустрији Врбаске бановине. Међутим, да не бисмо били сасвим ускраћени за, барем дјелимичне, податке о броју индустријских радника Врбаске бановине, као и због сагледавања стварног односа стално запослених и сезонских радника, навешћемо податке о просјечном броју радника Врбаске бановине, које је обухватила званична статистика индустрије Краљевине Југославије за годину 1938, али с напоменом да чак 28 фабрика или скоро једна трећина, није уопште послала податке о броју радника или фабрике нису уопште радиле те године. Према тим подацима, у индустрији Врбаске бановине било је у току 1938. године просјечно запослено укупно 6316 радника. Од тог броја, сезонски је било ангажовано 1977 радника, што значи да је стални број индустријског радништва у Врбаској бановини, те године, износио 4339 радника. Преовладавала је мушка радна снага и то у огромном омјеру,

---

²³ Исто, 65.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 100.

²⁶ Исто, 101.

о чему несумњиво свједочи податак да је било стално запослених само 90 жена, у односу на 4247 мушких радника. Неквалификовани радници чинили су огромни проценат, чак 84,54%, од укупног броја радника. Тај проценат још је већи, чак 98,83%, када је у питању сезонски ангажована радна снага. Од укупног броја радника, на странце је отпадало укупно њих 99.²⁷ Треба рећи да је велики проблем приликом прикупљања података о броју радника, осим тога што неке фабрике нису уопште слале податке, било и то што су неки послодавци слали лажне податке, који су били далеко од стварног броја радника ангажованих у њиховим фабрикама. Због свега тога, морамо имати у виду да овдје презентовани подаци о броју индустријских радника у Врбаској бановини нису ни близу тачни, јер је само један индустријски гигант, као што је, на примјер, био ШИПАД, запошљавао више од 4000 радника. Али, и поред тога, према подацима из 1935. године, које су саопштили представници радничких удружења, у Бањој Луци је било незапослено око 4000, а цијелој Врбаској бановини близу 20.000 радника.²⁸

Укупна погонска снага индустрије у Врбаској бановини износила је 1938. године 38.268 КС, што је било само 4,09% укупне погонске снаге којом је располагала индустрија Краљевине Југославије.²⁹ За сагледавање стварних прилика индустрије Врбаске бановине, неопходно је напоменути и то да је укупан индустријски капитал ове бановине 1938. године износио само 4,60% укупног индустријског капитала Краљевине Југославије.³⁰ Међутим, ако упоредимо ове податке, видимо да је инвестирани капитал процентуално превазилазио све остале параметре (број радника, погонску снагу и број фабрика), што на први поглед не изгледа сасвим логично. Али, ово је била посљедица структуре индустрије Врбаске бановине, гдје су преко 50% индустрије чинили дрвна индустрија, електричне централе и хемијска индустрија (минералних уља). Тако је, на примјер, код 19 фабрика које су припадале дрвној индустрији инвестирани капитал износио до 3 милиона динара, код пет фабрика је инвестирано до 10 милиона, код двије 25 милиона, а код једног индустријског погона дрвне индустрије преко 100 милиона динара. Осим тога, код 10 електричних централа у Врбаској бановини инвестирани капитал износио је од 3 до 10 милиона динара, али је највећи допринос овом диспаритету инвестираног капитала у односу на све остале параметре, дала индустрија минералних уља, којој су у Врбаској бановини, са дестилацијом дрва, припадала свега три предузећа, али се код једног од њих инвестирани капитал ближио цифри од 100 милиона, а код другог, тај износ је прелазио цифру од 100 милиона динара.³¹

²⁷ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 24.

²⁸ *Врбаске новине*, бр. 838, Бања Лука 23. октобар 1935. године, стр. 2.

²⁹ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, 135.

³⁰ Исто, 176.

³¹ Исто, 177.

Да се стање индустрије Врбаске бановине није значајније поправило ни у наредном периоду, показује званична статистика индустрије Краљевине Југославије, чији су подаци, за разлику од Куколече, дјелимично допуњени и подацима о стању индустрије из 1939. године. Према тим подацима, Врбаска бановина је имала 40 индустријских фирми са укупно 89 индустријских погона, у које је било уложено нешто мало мање од 378 милиона динара, а располагали су са погонском снагом од 35.157 КС, као и са 9.329 радних мјеста. Вриједност укупне производње индустрије Врбаске бановине износила је нешто мало више од 396 милиона динара.³² Занимљив је податак да је био већи удио чисто домаћег капитала уложеног у индустрију Врбаске бановине, док је чисто страни капитал играо скоро минорну улогу. Страни капитал је показивао знатно веће присуство у индустријским погонима са мјешовитим, домаћим и страним, капиталом, али је и ту било знатно више индустријских погона са претежно домаћим, него са претежно страним капиталом. Највише капитала на нивоу бановине било је уложено у дрвну индустрију, а затим у хемијску, чак 30% укупног индустријског капитала бановине.

Када је у питању структура индустријских погона Врбаске бановине у посматраном периоду, већ је речено да је велики проценат отпадао на дрвну индустрију. Наравно да су за то, прије свега, постојали природни предуслови, јер је 938.112 хектара бановине било под шумом. Ако имамо у виду чињеницу да је Врбаска бановина заузимала површину од укупно 1.891,741 хектар, то значи да је чак 49,58% бановине било покривено шумом.³³ Веома значајно, са аспекта развоја дрвне индустрије, било је и то што су чак 70,88% површине, под шумом, заузимале високе шуме, од чега је највише отпадало на букву (27,87%), затим храст (11,97%), четинари (10,88%)³⁴ и тако даље. Због тога је чак 34,83% или више од једне трећине индустрије Врбаске бановине отпадало на индустрију дрвета.³⁵ А из ранијих података видјели смо да је и поред оволиког процента, учешће дрвне индустрије Врбаске бановине у дрвној индустрији Краљевине Југославије износило само 4,74%, што само за себе довољно говори. Повољну околност представљала је чињеница да је највећи дио производње дрвне индустрије ишао у извоз, али ће се зато и

---

³² *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 12.

³³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1932. годину*, Београд 1934, 78 и 99. Неки аутори износе и другачије податке, а о томе више погледати: Жељко Савановић, *Грађа за дрвене мостове у Врбаској бановини 1929-1937*, Радови Филозофског факултета у Бањој Луци, бр. 14, Бања Лука 2011, 141, напомена бр. 8.

³⁴ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1933. годину*, Београд 1934. године, 99–101.

³⁵ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 9.

турбуленције на међународном тржишту дрвета тридесетих година изразито негативно одражавати на дрвну индустрију Краљевине Југославије, па самим тим и Врбаске бановине.

Свакако најзначајније индустријско предузеће у Врбаској бановини било је Шумско индустријско предузеће а. д. Дрвар–Добрљин, Сарајево, које је било у власништву државе. Осим прераде дрвета, као примарне индустријске дјелатности, било је заступљено и у другим индустријским гранама, а имало је своје погоне у Дрвару, Добрљину, Срнетици, Приједору, Миачици (етерично уље), Оштрељу и полуострву Клобучац (електрична централа). Према подацима из 1937. године, укупно је имало запослених 4880 радника, од чега је квалификованих било свега 563, а све остало су били неквалификовани. Занимљиво је да је осигураних радника било чак 4037 и само 100 сезонаца. Такође, занимљиво је да је у фирми радило свега 70 жена, од чега је њих 50 било малољетно.³⁶ Чак и у вријеме најтеже кризе дрвне индустрије, половином тридесетих година, ШИПАД Дрвар–Добрљин је успијевао да успјешно послује. Тако је, на примјер, једна од најтежих година за дрвну индустрију била 1936, када је јако заоштrena међународна политичка ситуација, посебно као посљедица сукоба између Италије и Абисиније и грађанског рата у Шпанији. Осим тога, честе су биле и валутарне пертубације у земљама француског франка, које су ометале нормалан рад у међународној трговини. Све се то веома негативно одражавало на предузећа попут ШИПАДА, који је највећи дио своје производње пласирао у иностранство. Тако су, на примјер, стотине кубика резане грађе намијењене за шпанско тржиште, морале те 1936. године бити истоварене у лукама на сјеверу Африке, а хиљаде кубика већ спремне грађе није могло кренути на шпанско тржиште. Њих је требало пласирати на ново тржиште, што је било посебно тешко, јер друга тржишта такву робу обично нису узимала. Осим тога, губитак шпанског и италијанског тржишта захтијевао је темељиту промјену у начину обраде дрвне грађе, јер се сада већина производње морала прилагодити енглеским димензијама, за енглеско и јужноамеричко тржиште. Поред тога, почетком 1936. године експлодирао је и котао у главном погону у Дрвару, што је пријетило да заустави читав производни процес.³⁷ Ипак, и поред свих ових недаћа, ШИПАД је успио да одржи непрекидну производњу у цијелом предузећу и да те године пласира око 150.000 m³ резане грађе, на домаће и страно тржиште.³⁸ Највише грађе извезено је у Аргентину, затим Енглеску, Алжир, Египат и Палестину, Њемачку, Тунис и тако даље. Те

³⁶ Архив Југославије, фонд 65 (Министарство трговине и индустрије), фасцикла 523, јединица описа 1234, док. бр. 1330 (У даљем тексту: АЈ, 65-523-1234/1330).

³⁷ Шумско индустријско предузеће а. д. Добрљин–Дрвар, *Извјештај за пословну 1936. годину*, Сарајево 1937, 5–6.

³⁸ Исто, 7.

године, ШИПАД је, и поред свих недаћа, успио да од групе „Симониус“ откупи фабрику целулозе у Дрвару, али није успио да је те године стави у погон. У току наредне, 1937. године, ШИПАД је произвео 115.000 m³ резане грађе у вриједности од 43,75 милиона динара, 134.005 m³ јелових цјепаница у вриједности од 536.020 динара те 92.288 m³ букових цјепаница у вриједности од 720.000 динара. Чак 87% производње те године било је пласирано на инострано тржиште. У електричној централни у Приједору ШИПАД је производио струју за властите потребе, али је вишак и продавао и то: Градској општини 57.133 KWh, станици државних жељезница 11.379 KWh, Дирекцији државног рудника Љубија 4802 KWh.³⁹ Према подацима из 1940. године, овај, за тадашње прилике, истински привредни гигант имао је у свом саставу пилане у Дрвару, Добрљину, Завидовићима и Устипрачи, затим млин у Оштрељу, машинску радионицу у Дрвару, фабрику сандука и буради у Дрвару, столарску радионицу у Дрвару, те електричне централе у Оштрељу, Срнетици, Приједору, Добрљину, Дрвару и Завидовићима.⁴⁰

Од осталих индустријских погона дрвне индустрије у Врбаској бановини, вриједно је поменути и Босанско дионичарско друштво за искоришћавање дрвета из Бањалуке, које је основано још 1913. године искључиво домаћим капиталом. Посједовало је парни погон од 1380 КС. Годишње је резало око 70.000 m³ четинарских клада и око 30.000 m³ букових клада. Од те грађе годишње је производило око 38.000 m³ јелове и 12.000 m³ букове грађе, као и 3000 m³ јамског дрвета и 2000 вагона буковог огревног дрвета. Предузеће је посједовало 13 пуних гатера, 4 гатера за калење, један строј за рендисање даске, један строј за гуљење парене буковине, затим стројарницу, котловницу, брусионицу и тако даље. Према подацима из 1935. године имало је стално запослених 15 радника у администрацији, 16 техничког особља, 77 квалификованих и 973 неквалификована радника. Осим тога, сезонски је било запослено још око 1000 радника. Радило се углавном осмочасовно радно вријеме, а само би се по неколико мјесеци у години радило у двије смјене.⁴¹ У вријеме кризе дрвне индустрије, половином тридесетих година, предузеће је запало у велике проблеме. Пословну 1936/1937. годину завршило је са губитком од преко 5,5 милијарди динара, од чега је био велики дио раније акумулираног дуга, а до 1940. године то дуговање је нарасло на преко 12 милијарди динара. У току 1937. године предузеће је произвело само 75% планираног и то највише због тромјесечног штрајка радника, чији положај очигледно није био нимало завидан. Све се то одражавало и на број радника, па је тако, на примјер, на дан 30. јуна 1938. године радило свега 598 сталних радника и 240 сезонаца, а већ 31. децембра те године предузеће је

---

³⁹ АЈ, 65-523-1234/1330

⁴⁰ Исто.

⁴¹ АЈ, 65-514-1234/1322.

запошљавало 523 стална радника и ниједног сезонца.⁴² Ако имамо у виду да је 1935. године предузеће имало укупно 1081 стално запосленог радника и да се за само три године број радника више него преполовио, онда нам постаје јасно са каквим се све проблемима у пословању ово предузеће суочило у вријеме кризе дрвне индустрије и колико је то имало негативних посљедица.

Од индустријских погона дрвне индустрије, који су запошљавали већи број радника, треба поменути и фирму „Нашичка“ – творница танина и пропила д.д. Загреб, која је у Беговом Хану, у срезу Босанска Градишка, имала пилану, као и један индустријски погон у Горњим Подградцима. Пилана у Беговом Хану запошљавала је половином 1938. године 518 стално запослених радника, као и 445 сезонаца.⁴³

Свакако значајан индустријски погон у Врбаској бановини била је и Југословенска дестилација дрва, дионичарско друштво из Теслића, које је, осим пилане, посједовало и фабрику амбалаже, дестилерију дрвета, парни млин, те двије калоричне електроцентралне у Теслићу и по једну у Студеној и Блатници, такође у теслићком срезу. Предузеће је основано 1922. године, а било је у власништву фирме Прво југословенско д. д. за шумско господарство и индустрију са сједиштем у Загребу. У фабрици суве дестилације дрва произвођен је букови дрвени ретортни угаљ, дрвено вапно, сирова дрвена жеста, дрвено уље и дрвени катран, а из њих су по потреби добијани и остали производи попут сирћетне киселине, ацетона и слично. У пилани је прерађивана јелова, борова и букова дрвена грађа.⁴⁴ Поред оних у земљи, предузеће је имало своја заступништва и стоваришта у Бечу, Франкфурту, Будимпешти, Фиуми и Атини.⁴⁵ Као сва индустријска предузећа која су зависила од извоза у иностранство, и теслићка Дестилација дрва осјетила је све посљедице велике економске кризе почетком тридесетих година, као и све турбуленције на свјетском тржишту изазване међународним политичким заплетима. У току 1932. године предузеће се налазило на ивици гашења, али је ипак, дијелом захваљујући и државној помоћи, успјело да преброди кризу и опстане.⁴⁶ Остали погони дрвне индустрије у Врбаској бановини имали су знатно мање капацитете и мањи број радне снаге, који се углавном кретао од десетак до стотињак радника.

Важан индустријски објекат за Бањалуку и Врбаску бановину била је и фабрика дувана у Бањој Луци. Фабрика је подигнута још 1888. године,

---

⁴² Исто.

⁴³ АЈ, 65-514-1234/1324.

⁴⁴ АЈ, 65-560-1280.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ За више информација о Југословенској дестилацији дрва д. д. Теслић, погледати у: Драгиша Д. Васић, *Дрвопрерађивачка индустрија у Теслићу од 1896. до 1941. године*, у: *Споменица академику Здравку Антонићу*, Бања Лука 2012, 259–280.

а 1922. године управљање фабриком преузела је Управа државних монопола у Београду. Преуређење и модернизација фабрике извршени су тек 1938. године, када су сва њена одјељења преудешена на машински погон. Струју је добијала од бањалучке градске општине. Заузимала је простор од 5 хектара и била смјештена у 17 масивно зиданих зграда. Прерађивала је дуван у листу у готове фабрикате, а годишњи капацитет јој је био, према подацима из 1938. године, 300 тона дувана за лулу, 360 тона крижаног дувана и 600 тона цигарета. Број стално запослених радника је повремено варирао, па је тако, на примјер, у току 1934. године у фабрици радило 292 радника, рачунајући и директора и 11 чиновника, а 1937. године радило је укупно 274 радника. Број сезонских радника је такође варирао и кретао се углавном од 50 до 150 радника.⁴⁷

Од значајнијих индустријских погона у Врбаској бановини треба поменути и рафинерију нафте у Босанском Броду, која је била власништво Американског петролеумског дионичарског друштва, са сједиштем у Загребу, које је од 1933. године носило званичан назив *Jugoslovenska Standard – Vacuum Oil Company d. d.* Власници дионица били су искључиво грађани САД–а. Рафинерија у Босанском Броду је располагала са једним локобилном од 250 КС, два дизел мотора снаге 130 КС и 70 КС и једним локобилном у резерви. Фабрика је имала и властити колосјек, нормални и ускотрачни, који је повезивао са станицом и пристаништем у Броду. Прерађивана је сирова нафта, која се увозила већином из Румуније, а производио се бензин, петролеј, плинско уље, ауто-уље, коломаст и разне друге врсте уља и мазива. У току 1933. године запошљавала је између 200 и 250 радника, као и 25 радника техничког особља. Имала је и 6 радника са факултетском спремом. Годишње је прерађивала око 9.000 вагона по 10.000 kg сирове нафте, као и 7.000 вагона остатака од прерађене нафте.⁴⁸

Од осталих индустријских погона у Врбаској бановини треба издвојити хидроцентралу Босанског дионичарског друштва за електрину у Јајцу, које је, такође, посједовало и фабрику за производњу хлора и електролизу кухињске соли. У Делибашином селу (срез Бањалука) радила је пивара и фабрика тјестенина, а у Буцаку (срез Бањалука) радила је машинска радионица и ливница гвожђа „Јелшинград“. Осим наведених погона, индустрију Врбаске бановине представљало је још десетак млинова, пет циглана, двије кожарске радње, више пилана и још понеки мањи индустријски објекат.⁴⁹ Некада значајан погон прехрамбене индустрије,

---

⁴⁷ АЈ, 65-487-1206/995.

⁴⁸ АЈ, 65-588-1279.

⁴⁹ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119 -191.

Босанска индустрија шећера у Добоју, налазила се још од 1930. године у ликвидацији, али је све до рата на њеној економији радио одређени број радника. Тако је, на примјер, крајем јуна 1938. године на економији радило 69 неквалификованих и 2 административна радника.⁵⁰

На крају би се могло закључити да је индустрија Врбаске бановине, посебно у поређењу са осталим подручјима Краљевине Југославије, била на веома ниском нивоу. Од девет бановина и Управе града Београда, у односу на Врбаску, једино је лошије стање по питању индустрије владало у Зетској бановини. По многим параметрима, Врбаска бановина се није могла мјерити ни са једном другом области Краљевине, поготово не са индустријски развијеним бановинама, на примјер, Дравском, Савском или Дунавском. Довољно је само рећи да је у периоду свог највећег успона, дрвна индустрија Врбаске бановине, њена најразвијенија индустријска грана, имала свега 31 погон, док је, на примјер, Дравска бановина у исто вријеме имала 209 индустријских погона дрвне индустрије. Или, други примјер, на два погона металне индустрије у Врбаској бановини долазила су 64 таква предузећа у Дравској бановини. На укупно 9.329 од статистике регистрованих радних мјеста Врбаске бановине, 1938/39 године, долазило је чак 64.472 радних мјеста у Дравској бановини. Ови подаци без сумње свједоче о изразитој неразвијености индустрије Врбаске бановине, за све вријеме њеног постојања, али и о томе да она као таква није могла играти неку значајну улогу у привреди становништва ове области.

Draga Mastilović

INDUSTRY OF VRBASKA BANOVINA

Summary

At the moment of formation of Vrbaska Banovina in 1929 the industry was not sufficiently developed and its basis was industrial operation founded during Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina. The period from 1929 to 1933 was marked with a slight progress regarding industrial production on this area, despite the economic crisis which was present worldwide. From 1934 to 1938 industry in Vrbaska banovina stagnated and the crisis affected wood industry most. The period from 1938 1941 was more or the less the same. Statistical data

---

⁵⁰ АЈ, 65-482-1200/651.

pointed out that in this period Vrbaska banovina was marked with the slowest industrial growth. The largest part of all industry belonged to wood industry, and the rest were lectric power plant, and then food indutry. At about the same time, the largest number of employees were in wood indutry.